

כשמדינת ההלכה נכנסה לממשלה:

ההיסטוריה הארוכה והקצרה של המחנה הלאומני-אמוני

גייל טלשיר ואריאל דוד

מבוא

ההפיכה המשטרית היא פרויקט הדגל של ממשלת הימין שנבחרה ב-2022. תנאי מקדים לגיבושה היה הטרנספורמציה הרדיקלית במחנה הימין הישראלי, שהפך בהדרגה לאנטי-ליברלי, אימץ מבנה משטרי המרָץ את כל העוצמה בידי הקואליציה ונעשה אנטי-דמוקרטי במובהק. תמונת המצב הנוכחית היא פועל יוצא של תהליך היסטורי הדרגתי שנדחס ונוצק דרך משבר פוליטי. כוונת המסה הנוכחית היא לשפוך אור על התמורות שחלו בימין הישראלי ולהציגן כתהליך סוציו-פוליטי משולב, שְׁלָל תהליכי עומק שפרצו לפתע אל מעל פני השטח: מאז שנות ה-70 וה-80 מתפתחים בישראל מספר זרמים פוליטיים אנטי-דמוקרטיים, פונדמנטליסטיים-תיאוקרטיים ופופוליסטיים משמעותיים תחת הכותרת של "המחנה הלאומי". אלו לוקחים חלק, למעשה, בבנייה מחודשת של הימין הישראלי כיהודי-דתי. הדבר משתקף באפיון מחדש של הציר ימין-שמאל כמתח בין יהדות ודמוקרטיה. כתוצאה מן המשבר הפוליטי הנעוץ במשפט נתניהו ובחמש מערכות הבחירות שהתקיימו תוך שלוש שנים בעקבותיו, הגורמים האנטי-דמוקרטיים הללו מתפרצים להוויה הציבורית, נוכחותם מתעצמת, והם הופכים חלק מליבת קבלת ההחלטות ומקביעת המדיניות בישראל. המשבר הפוליטי יצר מעין צנטריפוגה במחנה הימין, שבה שתי תנועות מעודדות-רדיקליזציה מנוגדות בכיוון: מחד גיסא, תנועות "צנטריפוגליות" – דחיקת גורמי ימין ליברלי אל מחוץ למחנה, ומאידך גיסא, תנועות "צנטריפטליות", מבחוץ-פנימה – תנועת גורמי ימין אנטי-ליברלי ואנטי-דמוקרטי אל מרכז קבלת ההחלטות. התוצאה הסופית היא מחנה ימין שכבר אינו "יהודי ודמוקרטי", אלא דוגל בעליונות יהודית על הדמוקרטיה. ההפיכה המשטרית היא רק האמצעי למימושה.

ההיסטוריה הארוכה של ההפיכה המשטרית: חרדים-לאומיים, חרדים-ספרדים ופופוליסטים-שמרנים

את שלהי שנות ה-70 ושנות ה-80 בישראל נהוג לאפיין בהיחלשות הקולקטיביזם הציוני-חילוני, ובכניסתו של האינדיבידואליזם לְרִיק הרעיוני והתרבותי ("זיכרון דברים" של יעקב שבתאי יוצא ב-77, ודוק). אל מול התעוררות האינדיבידואל, ציבורים מסורתיים ודתיים-יותר ראו באותה תקופה התעוררות מסוג אחר, גם היא שואפת למלא אותו רִיק – עלייתן של תנועות יהודיות

פונדמנטליסטיות, תיאוקרטיות ואנטי-ליברליות, ששאפו לקדם מהפכה יהודית-דתית אשר תשנה את פני המדינה. גם לתנועות אלו התפתחות עצמית, ואף הקשר פוליטי שעיקרו עיצוב מחדש של מחנה הימין – מתפיסה מדינית-ביטחונית ניצית למיקוד ב"מחנה הלאומי", שבאופן פרדוקסלי מתאפיין דווקא בפרימת המהפכה הציונית שהתמירה דת ללאומיות חילונית, ובהחזרת המכנה המשותף להתבססות על יהדות כדת. מהלך זה אפשר לייצר בימין סינרגיה בין חרדים, חרד"לים, דתיים ומסורתיים, בניצוחו של בנימין נתניהו כראש ממשלה. היה בכך חלק מהסתת ציר הימין-שמאל משאלת שתי המדינות לשני עמים לשאלת הממשק בין יהדות ודמוקרטיה – כלומר שאלות של זהות פוליטית פנים-יהודית (Talshir, 2022). לשתיים מתנועות אלו – הזרם החרדי-לאומי ותנועת ש"ס החרדית-מזרחית – נודעו השפעות תרבותיות משמעותיות וכוח פוליטי לא-מבוטל, וההפיכה המשטרית, במידה רבה, מהווה המשך טבעי למטרותיהן. במובנים רבים אפשר לראות בצמיחת הפונדמנטליזם האנטי-דמוקרטי את תחילתה של "ההיסטוריה הארוכה" של ההפיכה המשטרית.

ההתגבשות הפונדמנטליסטית בחברה הדתית-לאומית

החל משלהי שנות ה-70 חווה הציבור הדתי-הלאומי התעוררות דתית שהתבטאה בהתפשטותן של תפיסות דתיות פונדמנטליסטיות: אידיאל של צייתנות לסמכות הרבנית; תיאולוגיות תיאוקרטיות לאומניות; ואידיאלים של "צניעות" והפרדה מגדרית (שגיא ושוורץ, 2018). את המאבק על הנחלת תפיסות אלו בציבור הדתי-לאומי ובפוליטיקה הארצית מוביל הזרם הדתי-פונדמנטליסטי של "החרדים-הלאומיים" (חרד"לים). הקבוצות החרד"ליות המרכזיות מזוהות עם ישיבת "מרכז הרב" ועם עולם התורה "הקוקניקי", האוחז בתיאולוגיה קבלית אולטרה-לאומנית, המקדשת את מעמדו המטפיזי והנבדל של עם ישראל, והמבוססת על תורתם של ר' אברהם יצחק הכהן קוק ובנו הרב צבי יהודה.

תיאולוגיה זו, על גווניה הרבים, משמשת קרקע רעיונית למאבקים נגד הליברליזם התרבותי, בפרט בתחומי המגדר – היא מצדדת בהפרדה מגדרית במסגרות חינוכיות, ומסתייגת מתפיסות פמיניסטיות ומלגיטימציה לקהילה הלהט"בית. מנגד, היא מהווה בסיס למעורבות החרד"לית הבולטת במאבקים למען מפעל ההתנחלויות ולחיזוק אופייה הדתי של מדינת ישראל. כל אלו מקורם בתפיסה של "בכורת התורה וההלכה כדבר ה' בעולם על פני כל הכרעה אנושית דמוקרטית" (שלג, 2020, 11). ברוח זו יש לראות, למשל, את הצהרת חבר הכנסת בצלאל סמוטריץ' בדבר שאיפתו "להשיב את משפט התורה למכונו", דהיינו הכפפת מדינת ישראל לחוקי התורה. מאז שנות ה-80 חלו תנודות בהיקף ההשפעה החרדית-לאומית בפוליטיקה הדתית-מגזרית אל מול זרמים אחרים (שלג, 2020, 90–113), אך מאז פרוץ המשבר הפוליטי של 2019–2022 היא צמחה משמעותית.

הפונדמנטליזם המגייס של החרדיות הספרדית

המומנט התיאוקרטי והאנטי-ליברלי בחברה הדתית-מזרחית החל להתגבש באמצע שנות ה-80, במפגש שבין תנועת התשובה שפעלה בפריפריה המזרחית-מסורתית לבין התנועה החרדית-ספרדית של ש"ס. האחרונה מחפשת דרך אל ליבה של האוכלוסייה המזרחית-מסורתית בפריפריה מסיבות פוליטיות-ארגוניות ואידיאולוגיות, והראשונה מוצאת בה פטרון ארגוני. הסימביוזה הזו הייתה לא רק ארגונית, אלא גם אידיאולוגית – בהנהגת הרב עובדיה יוסף, שהיה מאמין אדוק ב"זיכוי הרבים", מאמצת ש"ס אידיאולוגיה פונדמנטליסטית-אקטיביסטית, שהופכת את ההחזרה בתשובה של הציבור המזרחי ואת קירובו לאורתודוקסיה למטרת קיומה, ולמען מטרה זו מקימה מפעלי חינוך והסברה רחבים, בראשם רשתות החינוך "מעין החינוך התורני" ו"אל המעיין". ככל שהבשילה תנועת ש"ס ככוח פוליטי משמעותי, כך נאבקה גם במישור הארצי לחיזוק אופייה היהודי-דתי של המדינה.

המאבק על יהדותה של המדינה, כמו גם מפעלי החינוך וההחזרה בתשובה של ש"ס, הם כולם חלק מאותה אג'נדה מהפכנית-דתית לשינוי פני המדינה – אג'נדה המונחית על-ידי תמונת עולם לאומנית-תיאוקרטית, שבה סמכות התורה והרבנים גוברת על זו האזרחית-דמוקרטית, האורתודוקסיה היהודית עליונה לדמוקרטיה הליברלית ולתרבות החילונית-מערבית, ויש להילחם בגורמים המפריעים ל"זהות היהודית" של המדינה (ליברלים, הומוסקסואלים, ערבים, וכד') (Leon, 2014). מסיבות ארגוניות וכלכליות בחרה ש"ס בדרך כלל באסטרטגיה פרגמטית מול מוסדות המדינה, אולם תפיסת העולם שלה עומדת בעינה. מבחינה טקטית וארגונית עדיף אולי להגיע לפשרה עם המוסדות הדמוקרטיים-ליברליים, אך אין בעיה עקרונית בהכפתם לחוקי ההלכה. למעשה, מדובר בתוצאה שאינה בלתי-רצויה.

פופוליזם-שמרני: מהמחנה הלאומי למחנה האמוני-לאומני

כיצד קרה שהמחנה הליברלי – תנועת החירות בהתלכדה עם הליברלים העצמאים לגח"ל – הפך למעשה למפלגת שלטון של קואליציה שמרנית-אמונית שבמוקד עניינה האנטי-ליברליזם? סיפורו המוזר של יבוא השמרנות לישראל בידי גורמים אידיאולוגיים נחושים מבית היוצר האולטרה-שמרני האמריקאי, תוך יבוא אישי של פורום קהלת וקרן תקווה ודומיהם מצד אחד (שגיב, 2020), ותהליכים מואצים של ניכוס אידיאולוגיית "השמרנות" בידי תנועות חברתיות עמוקות שורשים ומהפכניות מיסודן – הוא שעומד במרכז הצנטריפוגה שחוללה ממשלת נתניהו השישית. ולראיה, כל השותפים של מפלגת הליכוד בתוך "המחנה הלאומי" – החרדים, הדתיים הלאומיים, החרד"לים והמסורתיים – הם גורמים מהפכניים, ובמובן זה אנטי-שמרניים במובהק: תנועת ש"ס, שמבקשת "להחזיר עטרה ליושנה", ובעצם דורשת חידוש בדרך של תיאוקרטיה יהודית מודרנית; ותנועת ארץ-ישראל השלמה

והמשיחיות הקוקניקית, השואבת את השראתה מהניצחון הצבאי של המדינה הריבונית, שיצרה סביבה תפיסת גאולה דתית; ממשיכה של התנועה הכהניסטית הימנית-קיצונית והאנטי-ממסדית.

ודוק: בליבם של זרמי הימין בולטת ההתנגדות העזה לבית המשפט העליון. החרדים – בהתנגדותם לשוויון בחוק הגיוס; המתנחלים – בהתנגדותם להתערבות בית המשפט במדיניות כיבוש הארץ; וה"אנטי-מסתננים" מתנגדים להתערבות בית המשפט בכליאה ללא משפט. זרמים אלה עושים שימוש בתמורות החוקתיות שהציעה תנועה שיובאה למרחב הרעיוני הישראלי לא מזמן: "השמרנות" המהפכנית. יורם חזוני מבסס את המודל של "השמרנות" המהפכנית על ישראל. ועם זאת, הוא אומר שהיא: "נשמעת כמו משהו זר שמיובא מארצות הברית או אנגליה"¹. ואכן, כנס השמרנות הישראלית הראשון נערך רק ב-2019. כדי להמשיג את ההתנגדות ל"מהפכה החוקתית" המיוחסת לנשיא העליון לשעבר אהרן ברק (אך למעשה הומשגה בידי דן מרידור, שר המשפטים של הליכוד, שהוביל בממשלת שמיר את חוק כבוד האדם וחירותו), יובא גלגולם של המושגים "פורמליזם" ו"אקטיביזם" מתחום המשפט האמריקאי, בלבוסם החדש בעברית – שמרנות וליברליות. ההעסקה של הוויכוח בין שופטים פורמליסטים ואקטיביסטים מבית המשפט האמריקאי לחברה הישראלית בעשור האחרון נעשה בכוונת מכוון, במטרה לייצר הבניה מחודשת של השע הדומיננטי של הימין-שמאל הישראלי. השמרנות מתלכדת תמיד סביב אויב – ובמקרה זה, בליבת הפרויקט השמרני עומדת שלילת הליברליזם. הפיכת הליכוד כמפלגת שלטון מלאומית-ליברלית לשמרנית-לאומנית-אמונית נעשתה הן באמצעות השתלטות על השיח הציבורי, הן באמצעות החדרת סוכנים קיצוניים לרשימת מתפקדי הליכוד, ושינוי הפרקטיקות הפוליטיות מבפנים.

את השמרנות בימין מהדקת האידיאולוגיה הפופוליסטית: הדגשת המנהיג כמייצג ישיר של עמו; שיח אנטי-אליטות; ותפיסת דמוקרטיה כשלטון העם המתורגם לשלטון הרוב היהודי. כלומר, תפיסת אידיאולוגיית השמרנות כמשותפת למחנה הלאומי היא למעשה אידיאולוגיה מיובאת, נטולת שורשי עומק בפוליטיקה הישראלית, שמאמצת את מודל הפרוטוקול ההונגרי הדוחה את הדמוקרטיה הליברלית ומציע במקומה "דמוקרטיה" דתית. הדמוקרטיה הזו, המאופיינת בשלטון העם היהודי (לא כלל האזרחים), מציבה את ערכי הדת מעל הפרוצדורות הדמוקרטיות שמאבדות את קיומן כמערכת ערכית. מכאן השילוב המהודק של תפיסת העליונות היהודית, שלטון ההלכה והשמרנות הפופוליסטית.

משבר פוליטי: השפעות צנטריפוגליות וצנטריפטליות

תהליכים חברתיים ארוכי טווח אלה מאפיינים את העשורים האחרונים, ביחד עם עלייתה של השמרנות הפופוליסטית בשנים האחרונות. אולם המשבר הפוליטי של בחירות אפריל 2019, הכניס את ישראל לסחרור של חמש מערכות בחירות בתוך כשלוש שנים, וייצר האצה פרועה ומסגור מחדש של הכוחות הפועלים. המחולל של המשבר הוא משפט נתניהו וביטוי הראשוני – תפיסת מדינת הצללים שמתירה ל"בניס" לרדוף את שומרי הסף: "אזרחי ישראל, מה שעומד היום למשפט זה

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=vV7IY2CokI4&t=1236s>

הניסיון לסכל את רצון העם: להפיל אותי ואת מחנה הימין... גורמים במשטרה ובפרקליטות חברו יחד לעיתוני השמאל כדי לתפור לי תיקים מופרכים והזויים, במטרה להפיל ראש ממשלה חזק מהימין".² פתיחת המשפט יצרה עבור נתניהו מציאות שבה הוא לא יכל להרשות לעצמו להפסיד בבחירות (כדי להבטיח שהמשפט יתנהל כשהוא מכהן בתפקיד ראש הממשלה). חמש מערכות הבחירות בין 2019–2022 יצרו תהליכים צנטריפוגליים, שזרקו החוצה את השותפים הליברלים של נתניהו: ליברמן, שפרש על רקע "ממשלת הקיצוניים החרד"לית-משיחית" – המרכיב היהודי; סער ובנט, שפרשו בעקבות ריכוז העוצמה בידי ראש הממשלה – המרכיב הדמוקרטי.

ההשלכה החוצה יצרה אצל נתניהו כורח פוליטי לוודא את ניצחון הגוש שלו בבחירות. לשם כך נאלץ לקבל עוד ועוד כוחות קיצוניים ולא-לגיטימיים מהשוליים הסהרורים של הפוליטיקה הישראלית – בתנועה צנטריפטלית – אל תוך ליבת הממשלה של נתניהו כיום. אומנם הברית בין הרב רפי פרץ מהבית היהודי ובן-גביר, שכפה נתניהו באפריל 2019, התמוססה תחת לחץ ציבורי, אך כבר בספטמבר 2019 רצו תחת ימינה בנט ושקד יחד עם החרד"לים: סמוטריץ' ופרץ. נתניהו עצמו היה זה שלחץ לאיחוד מפלגות הימין, וצירף את עוצמה יהודית יחד עם האיחוד הלאומי. הוא גם הורה לכל משפחה ליכודית לחלק את הצבעתה כך ששני שלישים מחבריה יצביעו לליכוד, והשליש הנותר לסמוטריץ' ולבן-גביר, כדי להבטיח שמפלגות הציונות הדתית ועוצמה יהודית יעברו את אחוז החסימה. במערכת הבחירות של שנת 2022 נתניהו אף יזם ביקור בביתו של הרב טאו, וקיבל לליכוד את נועם החרד"לית, בהבטחתו למנות את אבי מעוז לסגן שר במשרד ראש הממשלה, משרדו של נתניהו. הרב טאו החל במקביל לפקוד מתפקדים למפלגת הליכוד. תהליך הלגיטימציה ההולך והמתגבר הזה, הגיע לשיאו בבחירות 2022, כאשר שילוב מפלגות ה"ציונות הדתית" במופע הלאומני-גזעני של עליונות יהודית זכה ב-14 מנדטים, והיה למפלגה השלישית בגודלה בכנסת.

אלא שבתוך הטרנספורמציה הזו יש לבחון גם את מקומם של התהליכים ארוכי-הטווח. כשנדרש נתניהו לגייס גורמי ימין קיצוני לשותפות עם מחנה הימין, מצא במחנה הזה כוחות אנטי-ליברליים כבדי משקל, שאינם חרדים לגורלה של הדמוקרטיה הליברלית – תנועת ש"ס, כיום השותפה הקואליציונית הבכירה, החרדים האשכנזים, וכן החרד"לים מהימין הדתי. אלו לא העמידו קשיים בפני הלגיטימציה החדשה של הכהניסטים ושל החרד"לים הרדיקלים (מבית הרב טאו), ומשעלה נושא ההפיכה המשטרית לסדר היום – גם אם תוכניות החקיקה עצמן עוצבו בידי גורמים "שמרניים" – מהפכניים – הם שימשו כתומכיה. במובן הזה, ההיסטוריה הארוכה של התפתחות הימין האנטי-דמוקרטי משמשת בסיס לטרנספורמציות שחלו בימין בין השנים 2019–2022. בלב הצנטריפוגה שהתחוללה במחנה הימין בשנים אלו עומדות הנסיבות הייחודיות שיצרו משפט נתניהו, האידיאולוגיה השמרנית-המהפכנית שייבאו פרום קהלת, קרן תקווה ודומיהם, וניכוס האידיאולוגיה של האחרונות על-ידי תנועות חברתיות-מהפכניות שקיימות כבר זמן רב.

² <https://news.walla.co.il/item/3362668>

ממשלת הימין על מלא" מייצרת אידיאולוגיה ומבנים פוליטיים שמשנים את החברה בישראל מבפנים. ברית החרדים-חרד"לים-מתנחלים-ימניים מולידה את ההפיכה המשטרית שבליבה "הרפורמה המשפטית", שמבקשת לרכז את העוצמה של הממשלה, הכנסת והמערכת המשפטית בידי הקואליציה, ובכך, כפי שהודה יריב לויך מחוללה, היא כלל אינה דמוקרטית. אך עבור החרד"לים והניאו-כהניסטים בממשלה, נתניהו הוא חמורו של משיח, הנושא על גב ההפיכה המשפטית את משיח מדינת ההלכה. הביטוי לכך רחוק מלהיות תיאורטי בלבד: אישור תקציבי ענק ל"זהות יהודית" בתוך החינוך הממלכתי בלבד, שמטרתה החזרה בתשובה והעלמת תוכניות חינוך ליברליות, כמו גם מתן 43 מיליוני שקלים להקמת גרעינים תורניים בתוך הערים החילוניות, שמטרתם החדרת אוכלוסיות חרד"ליות לצורך שינוי צביון הערים הליברליות לערים דתיות – מצביעים על תרגום העליונות היהודית לא רק כלפי הערבים, אלא גם כלפי היהודים החילוניים והמסורתיים. הקמת רשתות חינוך, תוכניות לימודים, וגרעינים תורניים בונה בסיס ארוך טווח למדינת ההלכה.

השלכות עתידיות

המשבר, שיצר תנועה צנטריפטלית המכניסה את השוליים הקיצוניים של העליונות היהודית לתוך הממשלה הישראלית, היה אביה-מולידה של ההפיכה המשטרית. ודוק: העליונות היהודית היא קודם כול עליונות על הדמוקרטיה הישראלית. תהליכי העומק שתיארנו כאן הובילו להפיכת השסע ימין-שמאל המדיני-בטחוני לשסע המבוסס על זהות – יהודית/דמוקרטית. הביטויים של שסע זה (יהודית מול ישראלית ושמרנית מול ליברלית) חידדו למעשה את שבירת הקונצנזוס בדבר ישראל מדינה יהודית-דמוקרטית: המחנה הלאומי אוחד סביב הזהות היהודית בצורתה הקיצונית: זו שמאמינה בעליונות היהדות על הדמוקרטיה.

לגיטימציה פתאומית זו אינה רק משבר חולף שיעלם עם סיכול ההפיכה המשטרית, שכן הגורמים הקיצוניים שהשתלטו על הימין הישראלי – מחוללי ההפיכה המשפטית, החרד"לים, החרדים, המשיחיים והניאו-כהניסטים – לא הסתפקו במפלגות קצה, אלא חדרו אל לב ליבה של מפלגת השלטון. ההשתלבות בתפקידי שרים בכירים בממשלה, ההשפעה החרד"לית על החינוך הממלכתי, והמונופול על הזהות היהודית שניתן לקיצוניים, כמו גם הכפפת המתנחלים היהודים בשטחים לבצלאל סמוטריץ', הפכו את האידיאולוגיה של עליונות יהודית לחתירה בפועל להפיכת ישראל למדינת הלכה. מהלכים אלה מבוססים על אידיאולוגיה של עליונות יהודית לחתירה בפועל להפיכת ישראל בשטחים ובעד קידוש התיישבות יהודית בכל שעל של ארץ-ישראל המקראית, הן בלימת הנסיגה החברתית, המתבטאת בערכים ליברליים הפוגעים לטענתם באמות המוסר היהודיות בנושאים כגון פמיניזם ולהט"בים. הקצאת כספי עתק, למשל לגרעינים התורניים – שבליבת פעולתם החזרה בתשובה של החילוניים הליברלים והאצת גאולה כנגד הנסיגה הכפולה – החדירו סוכני שינוי שמטרתם לקחת את ממשלת ההפיכה לעבר מדינת הלכה.

רשימת המקורות

שגיא, אבי, ושוורץ, דב (2018). על התמורה בתפיסת הגופניות והמיניות בציונות הדתית, 1948–1982. **ישראל 25**, 197–225.

שגיא, אסף (2020). המקרה המוזר של השמרנות הישראלית. **הזמן הזה**.

שלג, יאיר (2020). **החרד"לים: היסטוריה, אידיאולוגיה, נוכחות**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Leon, Nissim (2014). Ethno-religious Fundamentalism and Theo-ethnocratic Politics in Israel. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 14(1), 20–35.

Talshir, Gayil (2022). Which "Israel before all"? From the Palestinian-Israeli Conflict to the Jewish/democratic Left-Right Axis. *Israel Affairs* 28(6), 896–916.